

SIIRDEAEGSED VALUPUNKTID KIRJANDUSTEOSTE PEEGLIS: GOHAR MARKOSJAN-KÄSPERI ROMAANID „PENELOPA“ JA „ELENA“

Aigi Heero

Tallinna Ülikool

Ülevaade. Gohar Markosjan-Käsper (1949–2015) on armeenia-eesti kirjanik, kes kirjutas vene keeles ja keda loetakse seetõttu üldiselt eesti venekeelse kirjanduse esindajate hulka. Tema romaanid „Penelopa“ (1998) ja „Elena“ (2000) käsitlevad siirdeaega, mil NSV Liit lakkas eksisteerimast ning algas uut, turumajanduslikel väärtustel põhineva ühiskonna ülesehitamise aeg. Käesolev uurimus analüüsib, kuidas ja milliste võtete abil kujutatakse nendes romaanides siirdeaegseid ajaloolisi sündmusi ja toonast argielu Eestis ning Armeenias. Analüüsis toetutakse ühelt poolt sotskoolonialismi, teiselt poolt mälu-uuringute ja kollektiivse mälu teoreetilisele mõistestikule. Artikkel näitab, kuidas kirjeldades nn kohalikku ajalugu universaalsete, rahvusvaheliselt levinud motiivide abil, mõtestatakse samal ajal nõukogude aja pärandit ning ühest ühiskonnast teise ülemineku kohati traumaatilist kogemust.¹

Võtmesõnad: Gohar Markosjan-Käsper, Eesti, Armeenia, lähiajalugu, nõukogude aeg, kollektiivne mälu, siirdeaeg, eesti venekeelne kirjandus

¹ Käesolev artikkel on osa projektist „Translating Memories: The Eastern European Past in the Global Arena“, mida on rahastatud Euroopa Teadusnõukogu (ERC) Euroopa Liidu teadusuuringute ja innovatsiooni raamprogrammi „Horisont 2020“ raames (toetusleping nr 853385).

Sissejuhatuseks

NSV Liidu ja laiemalt kogu sotsialistliku bloki majanduslik allakäik ja võimetus 1980. aastatel üles kerkinud kriisi ohjata ning mitteparteiliste kodanikuühenduste teke neis riikides viisid üha suuremate ühiskondlike pingeteni, mis tipnesid revolutsioonilise iseloomuga üleminekutes ühelt ühiskonnakorralt teisele aastatel 1989–1991 (Gehler 2016: 46–51). Niinimetatud siiret, mil lagunes nõukogude võim ja taaskehtestati iseseisvad rahvusriigid, on iseloomustatud kui radikaalsete poliitiliste, majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste muudatuste ning nendega paratamatult kaasnevate kollektiivsete traumaatiliste kogemuste aega (Sztompka 2004: 162–166). Kahe protsessi üheaegne elluviimine, ehk demokraatliku ühiskonna ülesehitamine ning samaaegselt turumajandusliku süsteemi kehtestamine kulges keeruliste sotsiaalsete ja majanduslike probleemide saatel ja osutus paljudele valulikuks (Gehler 2016: 53). Ka Eestis järgnes laulva revolutsiooni aegsele tulevikuoptimismile segaduste ja turumajanduslikku reaalsusesse jõudmise aeg. On selge, et oli neid inimesi, kes läbisid selle perioodi edukalt, kui ka neid, kes jäid kaotajate poolele (Jõe 2002: 48–57).

Siirdeaja fenomeni on Eestis seni pigem käsitletud eestlaste vaatepunktist, nt kontekstualiseerides seda suhtes 19. sajandi rahvusliku ärkamisajaga (Ruutsoo 2002: 2–3) või väärtustades muusikalist rahvakultuuri ning selle jõudu (Šmidchens 2013, Brüggemann 2015) ja esile tõstes väikerahva vabodusliikumise kangelaslikkust ning demokraatlikku iseloomu olukorras, kus emakeelne kultuur on ohus. Pigem vähe uuritud on aga vaatenurka, kuidas kogesid seda aega inimesed, kes ei kuulunud eestikeelse enamuse hulka. Andu Rämmer (2017: 81) näitab, et eestlased tulid siirdega paremini toime, sest nende käsutuses olid sobilikud sümbolilised ressursid (mälestused kunagisest sõjaeelsest ühiskonnast, paremad teadmised välismaailmast, parem võõrkeelteoskus). Enamuses sisserändajatest ja nende järeltulijatest kujunenud venekeelsel kogukonnal, kes moodustas 1989. aastal 36% rahvastikust (Katus, Puur, Pöldma 2002:

53–60) selliseid ressursse kasutada ei olnud. Seetõttu on mõistetav, et nende nägemus siirdeaegst ja selle probleemistikust kujunes eestlaste omast vägagi erinevaks.

Käesolev artikkel keskendub autorile, kelle teostes mängib siirdeaeg olulist rolli. Gohar Markosjan-Käsper (1949–2015) on Jerevanist pärit armeenia-eesti kirjanik. Ta õppis meditsiini ja töötas mitmeid aastaid arstina, ent juba alates varasest noorusest kirjutas ta ka luuletusi ning proosat. 1990. aastal abiellus ta eesti kirjaniku ja tõlkija Kalle Käsperiga ning asus elama Eestisse. Olles mõnda aega töötanud ka Tallinnas meedikuna, pühendus ta täielikult kirjandusele.

Kuigi sündinud ja üles kasvanud armeeniakeelses peres, kirjutas Gohar Markosjan-Käsper oma teosed vene keeles. Lapsena käis ta venekeelses koolis, samuti loeti peres palju vene kirjandust ja maailmakirjandust vene keeles. Ilmselt seetõttu oligi vene keel Markosjan-Käsperi jaoks kirjandusliku eneseväljenduse keel. Eesti kirjandus- ja kultuuriloos loetakse teda ka üldiselt eesti venekeelse kirjanduse esindajate hulka (vt Belobrovtseva 2018a: 118). Enamus tema teoseid ongi esmakordselt avaldatud Venemaal nii nagu paljude teiste eesti venekeelse kirjanduse esindajate puhul (Kotjuh 2012: 139). Näiteks ilmusid tema esimesed romaanid „Penelopa“ ja „Elena“ Sankt-Peterburgi kirjandusajakirjas Zvezda.² Kokku on Markosjan-Käsper avaldanud kuus romaani, ühe novellikogu, mitu köidet *science fiction*-proosat ja teisi teoseid. Tema tekste on tõlgitud eesti, saksa, prantsuse, hollandi ja hispaania keelde.

Käesoleva uurimuse fookuses on Gohar Markosjan-Käsperi romaanid „Penelopa“ (1998) ja „Elena“ (2000),³ mis käsitlevad aega,

² Esmatrükid vastavalt: Zvezda 1998, nr 12 ja Zvezda 2000, nr 10.

³ Artiklis on kasutatud teoste venekeelsete originaalpealkirjade „Пенелопя“ ja „Елена“ eesti transkriptsioone. Allikatena kasutatakse järgnevaid väljaandeid: Markosjan-Kasper (2002), Markosjan-Käsper (2003), Маркосян-Каспер (2014a), Маркосян-Каспер (2014b). Tsitaatide leidmise hõlbustamiseks märgitakse tekstis vastavalt viide „Penelopa“ saksakeelse (P) või „Elena“ eestikeelse tõlke (H) leheküljele. Eestikeelsed tsitaadid „Elenast“ pärinevad K. Käsperi tõlkest, tsitaadid „Penelopast“ on tõlkinud eesti keelde artikli autor.

mil NSV Liit lakkas eksisteerimast ning algas uue ühiskonna ülesehitamine. „Penelopa“ viib lugeja postsotsialistlikku Jerevani, kus valitseb puudus elementaarsest asjadest, sh toidust ning kus esmavajaduste rahuldamine on muutunud igapäevaseks ellujäämisvõitluseks. Lugu räägib detailse täpsusega ühest päevast peategelase Penelopa elus, teisalt annab aga lühiülevaate armeenia ajaloost, kirjandusest ja kultuurist. „Elena“ käsitleb Eesti laulva revolutsiooni ja vabariigi taastamise aega, aga vaatleb eelkõige Armeenia näitel ka 1980. aastate elu Nõukogude Liidus laiemalt (Артемьев 2018: 14–16). Peategelaseks on armeenlanna Elena (Helena), kes abiellub eestlase Oleviga ning kogeb Eestis elades NSV Liidu lagunemist ning siirdeaega. Maailm, mis nendes romaanides avaneb, kõnetab ilmselt kõige rohkem ühte ja samasse mälu kogukonda kuuluvaid lugejaid – inimesi, keda ühendavad sarnased kogemused ja arusaamad minevikus sel perioodil toimunud ja kes sageli jagavad ka samu tõlgendusi teatud sündmustest (Annus 2019: 101). Uue korra sündimise vaevad Armeenias, mida kirjeldab „Penelopa“, on hõlpsasti mõistetavad ka Eesti publikule. Ent „Elena“ toob lugejani võrdleva perspektiivi, kõrvutades erinevaid nõukogude ja siirdeaaja ilminguid Eestis ja Armeenias ning neid erinevusi selgitades. Samuti kujutab „Elena“ siirdeaega Eestis viisil, mis eristub küllaltki tugevalt siinses kollektiivses kultuurimälus (Assmann 1988: 10–11) kinnistunud „Eesti vabaks laulmise“ kui eduloo narratiivist ning keskendub mitte-eestlase või pigem nn kaotajate poolele jäänud inimese perspektiivile. See distantne omakorda võimaldab tal kriitiliselt käsitleda mitmeid ajaloolisi valupunkte eestlaste kultuurimälus (nt Eesti okupeerimine, Teine maailmasõda Eestis). Samal ajal selgitavad need romaanid ka kohalikke sündmusi, kasutades selleks rahvusvahelisel tasandil mõistetavaid ja maailmakirjanduses juba etableerunud motiive (Walkowitz 2015: 29). Käesolev artikkel püüab seega kaardistada erinevaid teemasid, mis tulevad nendes romaanides siirdeaaja ühiskonnast rääkides esile, näidates samal ajal ka seoseid laiemal ühiskondliku ja kirjandusliku kontekstiga.

Ajaloolised traumad

Siirdeaeg on romaanides „Penelopa“ ja „Elena“ karm muudatuste periood. Epp Annus on seda aega kirjeldanud nii: „Taas muutusid mitte ainult riigikord ja majandusstruktuur, vaid ka väärtussüsteemid ja avaliku sfääri tõerežiimid, ümber oli vaja mõtestada minevikukogemus, üksikisiku roll ajaloos, rahvusluse alustalad. Identiteediloome seisukohalt ei alanud omariikluse saavutamise täiesti uus ajajärk – uude ajastusse võeti kaasa postkoloniaalsed pinged ja probleemid.“ (Annus 2019: 129)

Üheks oluliseks aspektiks neis romaanides ongi (nõukogude) mineviku ja (eriti Eesti puhul) traumaatiliste ajalookogemuste (ümber)mõtestamine. Ühelt poolt on tegu minevikusündmustest jutustamisega, teiselt poolt aga ka nende sündmuste laiemal konteksti selgitamise ja näitlikustamisega. Selleks kasutatakse näiteid elust (nt kujutatakse sündmusi või teatud ühiskondlikke protsesse teatud inimtüüpide najal), aga ka võrdlusi tuntud sündmuste või kirjanduslike motiividega.

Oluline on märkida, et nii Eestis kui Armeenias toimus 1990. aastate alguses „sõda“ nõukogudeaegse mälukskultuuri vastu, kui nimetati ümber tänavaid ja teisaldati nõukogudeaegseid monumente (Martinez 2018: 40–47; Grigoryan, Margaryan 2018). Sihipärane tegelemine Nõukogude okupatsiooni pärandiga ja selle mõtestamine algas mõnevõrra hiljem. Ka Markosjan-Käsperi romaanid vaatlevad siirdeaega ajalisel distantsilt, mis annab võimaluse käsitleda keerukaid teemasid, sealhulgas neid, mida nõukogude ajal peeti tabudeks ja mille avamine sai võimalikuks alles *glasnosti* tingimustes ja uue vabariigi tules.

Üheks olulisemaks aspektiks nendes romaanides, teemaks, millest varasemalt vaikiti ning mis kerkis üles vägagi valusalt siirdeaja algul, on arutelu, kuidas nõukogude perioodil tekkisid teravad vastuseisud põlisrahvaste ja ümberasunute vahel, kuidas kinnistusid sel ajal erinevad ajalookäsitused ning kuidas need võivad tänaseni meie elu mõjutada. Näiteks võib tuua nn fašismi kujundi. Epp Annus

(2019: 227) näitab, kuidas selle kujundi ümber toimus ka mitme diskursuse omavaheline põimumine ja teisenemine. Baltikum oli Teise maailmasõja ajal nii NSV Liidu kui ka Saksamaa poolt okupeeritud ning paljud baltlased võitlesid ka Saksa poolel Nõukogude vägede vastu. Seetõttu kujunes venekeelse elanikkonna seas välja kalduvus nimetada baltlasi „fašistideks“ mistahes konfliktsetes situatsioonides, samal ajal kui põliselanikud tajusid nõukogude sisserändajaid agressorite ning kohaliku kultuuri hävitajatena. Samuti oli Saksa okupatsioon (1941–1944) sõjaaegse põlvkonna mälus talletunud ajana, mis tõi võrreldes nõukogude ajaga kaasa vähem repressioone (Mertelsmann, Rahi-Tamm 2008: 322–323).

Seda ilmingut püüab Markosjan-Käspär selgitada „Elenas“ konkreetse näite varal. Üheks markantseimaks kujuks selles teoses on peategelase eestlasest ämm, kes ei salli nõukogude korda ning vastandab sellele Saksa okupatsiooni, selgitades, et Hitler püüdis Baltikumi „päästa kommunistide eest“ (H 89), ning meenutades, kuidas „ta koos oma emaga oli käinud vaatamas Saksa tankide sisseõitu, kuidas ema oli rõõmust nutnud, kuidas nad olid koos hõikunud saksakeelseid tervitusi [...]“ (H 89). Siin tuleb märkida, et Saksamaa rõhutas Teise maailmasõja alguses oma nn idapropaganda raames väga tugevalt enda kui kommunismist vabastaja rolli, tuues muuhulgas esile Eesti ja Saksa ühist ajalugu (Alenius 2016) ning näidates NSV Liitu kui ühist vaenlast (Ventsel 2016: 120–124). Osavalt kombineeriti ka natsionaalsotsialismi propagandat rahvuslike elementidega, seda just eriti visuaalkunstis. Kristo Nurmis (2013: 70) toob välja, et kuigi Saksa propagandaplakatitel kasutati kaasaegseid Saksa eeskujusid, võib „plakatite sisu ja vormi hinnata suuresti Pätsi-aegse traditsionalistliku rahvusromantismi järelilminguna. [...] Eestlastele pakutud võimalus end rahvuslike kujutluspiltide kaudu väljendada võimaldas omakorda selle abil ka legitimeerida režiimi survet. See puudutab eelkõige sundmobilisatsiooniga kaasaminekut ning võimu poolt teadlikult sugereeritud siirast usku, et võideldakse oma kodumaa eest.“ Siin peituvad võimalikud põhjused suurema narratiivi tekkeks, mis seob Teise maailmasõja ajaloo

etnilise rahvusriigi ajalooa, näidates eestlasi kommunismi kuri- tegude läbi kannatajatena ja NSV Liitu põhiagressorina (Velmet 2010) ning suuresti vaikides Saksa okupatsiooni ajal sündinud kuri- tegudest, sh eestlaste poolt sooritatutest (Maripuu 2001; Maripuu 2006; Liivoja 2013: 251–254). Epp Annus (2019: 31) näitab, et selline tajumisviis tuleneb nn koloniaalsest lõhest, mis toetas idealiseeri- tud, etnilise põhjaga rahvuslikul mudelil põhinevat ning binaarsele opositsioonile „meie“ vs „nemad“ tuginevat maailmapilti ja mis sul- ges nõukogude-eelse lähimineviku „eheda eksistentsi ja müütilise täiuse kujutletavasse sfääri, mille uus ühiskonnakord oli muutnud kättesaamatuks“.

Sedasama hoiakut püüab Gohar Markosjan-Käsper oma (vene- keelsele) lugejale selgitada, tuues välja, et tegu pole mitte niivõrd teadliku natsionaalsotsialismi pooldamisega, kuivõrd just koge- musliku ja kultuurilise mälu ühildumisega, teatud (kollektiivse) mäletamisviisi või narratiivi kinnistumisega, seda eriti teatud põlv- kondade teadvuses (vt Assmann 2021: 267–277). Markosjan-Käsper kirjutab: „[...] ta püüdis mõista ämma sünnipäevale kogunevate vanade naiste elukäsitust: nad olid sündinud ühes maailmas, see- järel oli neid väevõimuga paisatud teise ja nüüd üritasid nad naasta esimesse, mingis mõttes lapsepõlve. Nad olid elanud terve pika elu, olid kohanenud ja muutnud värvi, aga polnud midagi unustanud ega andestanud, ja nende külm vihkamine inimeste vastu, kes olid sündinud neid peitma oma sini-must-valge kiindumuse punase sirmi taha, soojendas neid umbes samuti, nagu pakase käest tulnud inimest soojendab pits külma viina.“ (H 89)

Samas on Markosjan-Käsper kriitiline sellise narratiivi edasi- pärandumise suhtes: kui ülalkirjeldatud „vanade naiste“ põlvkond elas suuresti „tasumise tunni“ ootuses, siis „kättemaksjateks“, s.t nõukogude korra (kohati jõhkralt) likvideerijateks osutus hoopis noorem põlvkond: „Muide, ka noorem rahvas ei tundnud võidetud (enda arvates) vaenlasele kaasa, keegi ei kiirustanud eemaldama käsi tema kõrilt.“ (H 89) Sellist vastandumist läbi kättemaksu peab autor jätkusuutmatuks ja isegi ohtlikuks: kui 1990. aastatel kehtestati

uued ühiselu reeglid, loodi nõukogude surve all kannatavate eestlaste asemele uus kaotajate (sh ühiskondlikust elust tõrjutud venelaste) põlvkond, kes ei suuda andestada (Ehala 2009: 73) ning võib omakorda üle võtta kättemaksja rolli: „Nad [töö kaotanud vene rahvusest inimesed – A.H.] tammusid pakase käes jalalt jalale, puhusid kätele, et sooja saada, ja kindlasti mõtlesid endamisi: „*Exoriare ultor!*“ Täpselt sedasama olid [...] nelikümmend aastat järjepanu mõelnud eestlased [...]. Ja marsivadki siit lahkunud vene kommunistide asemele vene fašistid ja hakkavad kaitsma rõhutatud venelaste õigusi.“ (H 125)

Samas näitab Markosjan-Käsper, et ka NSV Liidu ajal valitsenud viha, usaldamatuse, vägivalda ja hirmu õhkkond aitas tugevalt kaasa selliste vastanduste tekkele ning ühtlasi hoidis režiimi tugevana: „Inimõigustega oli juba juhtunud midagi niisugust, mida stagnatsioonial ajal oli kombeks kviteerida iroonilise fraasiga: 'Me võitleme rahu eest nii, et kivi ei jää kivi peale.' Ühtede õigusi hakati kaitsma teistelt õiguste äravõtmise hinnaga.“ (H 125)⁴ Nii selgitab autor lugejale nõukogude võimu olemust, kasutades koduvägivalda metafoori: „Eestlaste käitumise kallal võis loomulikult norida. Kuid seda võis ka mõista. Naine, kes astub armastusabiellu, unistab, et ta oleks neitsi – eriti, kui teda eelnevalt on vägistatud. Lahutanud pealesunnitud abielu nõukogude võimuga, hakkasid eestlased unistama süütusest ja otsustasid teha näo, et mingit abielu polnudki.“ (H 96)

Markosjan-Käsper kasutab siinkohal nii lokaalses kui globaalses võtmes üheselt mõistetavat ja kultuuriliselt hõlpsasti tõlgitavat pilti (Walkowitz 2015: 6) ning puudutab ühtlasi ka väga delikaatset teemat. Kuigi ametlikult valitses Nõukogude Liidus sugudevaheline võrdsus, tähendas see reaalsuses pigem seda, et naised töötasid reeglina madalamalt tasustatud ametikohtadel, nende kanda oli suur osa kodustest töödest ja lastekasvatusest. Koduvägivald, üks osa konservatiivsest, meeste poolt domineeritud nõukogude

⁴ Lauri Vahtre (2007: 172) märgib seoses nõukogudeaegse terminiga „rahuvõitlus“, et Nõukogude Liit oli võitluse ideoloogiast nii läbi imunud, et isegi rahu pooldamist ei osanud see riik näidata teistmoodi kui „võideldes“.

ühiskonnakultuurist, kujutas endast massiivset probleemi, mida enamasti ignoreeriti (Hawkins, Knox 2014: 511). Väga tugevalt kerkis see esile just Kaukaasia liiduvabariikides kui traditsioonilistele hierarhiatele ja soorollide jaotusele üles ehitatud ühiskondades (Zovickian, *s.a.*: 1-2; Khatchvani 2015: 20–28).

Huvitav on märkida, et Eesti riigi territooriumi võrreldakse siin naise kehaga, mis „Elena“ ilmumise ajal oli eesti kirjanduses mitte eriti levinud metafoor (Laanes 2021: 51), küll aga tuttav Lääne-Euroopa kultuuris, kus juba alates 19. sajandi algusest kasutati naisekujusid äsjaasutatud rahvusriikide allegooriatena, kes kehas-tasid riigi ja rahva ühtsust (nt sakslaste Germania või prantslaste Marianne) (Brandt 2009: 89). Esile tuleks tuua antud näite juures ka seda, et tegemist ei ole sõjaaegse vägistamisega, mis kvalifitseeruks inimsusevastase kuriteona,⁵ vaid koduvägivallaga, mis reeglina jääb varjatuks, raskesti tõestatavaks ning mida senini paljudel juhtudel tõlgendatakse kui perekonna siseasja. Autor viitab ilmselt tõsiasjale, et 1940. aastal inkorporeeriti Eesti NSV Liitu ilma sõjalise vastuhakuta (st sunniti „abiellu“, mis osutus algusest peale vägivaldseks) (Liivoja 2013: 249), aga ka sellele, et kuigi Nõukogude okupatsiooni Lääne poolt enamasti ei tunnustatud, siis sealset genotsiidi, sh GULAGi peeti NSV Liidu siseasjaks (Tannberg, Tarvel: 2006). Samuti tuuakse siin esile ka rahva kannatuste või ohvrinarratiivi, mille on pärast idabloki lagunemist selle kunagised riigid suuresti omaks võtnud – ajalookäsituses nähakse end ja riiki tervikuna kui passiivset ohvrit, kes on jäänud ajaloo hammasrataste vahele või suurriikide omavaheliste jõukatsumiste jalgu (Assmann 2013: 61 jj). Ulrike Jureit ja Christian Schneider (2010: 8 ja 23–25) märgivad, et sellistel puhkudel on tegu nn tunnetatud ohvritega. See tähendab, et uuem põlvkond, kes ise nõukogude repressioone üle elama ei pidanud, soovib end siiski identifitseerida ja oma elulugu kodeerida läbi eelmise põlvkonna kannatuste.

⁵ Eneken Laanes (2021: 49) näitab Sofi Oksaneni „Puhastuse“ najal, kuidas selles teoses kujutatakse stalinistlikke repressioone kui sõjaaegset vägistamist ning tõlgitakse seeläbi rahvusvaheliselt levinud diskursusesse.

Markosjan-Käsper kasutab siinkohal võrdlevat perspektiivi Armeeniaga ja näitab, kuidas selles osas Eesti ja Armeenia mälu-kogukonnad erinevad – mis on ka ajalooliselt tingitud. Armeenia lülitati Nõukogude Liidu koosseisu juba 1922. aastal. Teise maailmasõja ajal pääses Armeenia suuremast hävingust ning 1960. aastatel, stalinlike repressioonide lõppedes, hakkas sealne elu ülesmäge minema, paranes elatustase, samuti algas Stalini ajal tugevalt kannatanud kirikute taaselustamine (vt History of Armenia). Et ka nõukogude võim mingis osas omaks võeti, näitab ka nõukogudeaegne sümbolika, mis rõhutas muuhulgas Ararati mäe kuulumist Armeeniale, mitte Türgile. Seega olid „rahvuslik“ ja „nõukogulik“ komponent Armeenia kultuuris omavahel tugevalt põimunud (Lehmann 2015: 15-16 ja 20), s.t kasutusele võeti sarnane võte, mida nägime ülalkirjeldatud Saksa idapropaganda puhul. Ka hiljem püüti Armeenias nõukogudeaegseid monumente osaliselt ka säilitada või uude konteksti integreerida (Grigoryan, Margaryan 2018). Maike Lehmann (2015: 12) näitab, et paljude armeenlaste sõnutsi elati nii „NSV Liidus kui ka Armeenias“. Sarnast mõtet väljendab ka Markosjan-Käsper: „Armeeniaga seoses pole üldse mõtet rääkida ideede võitlusest, seal vaadeldi kõike partei ja kommunismiga seonduvat omalaadi bisnisenä ja kohalikel dissidentidel polnud tarvis kellelegi midagi tõestada“ (H 94). Seega „tõlgib“ Markosjan-Käsper viisi, kuidas tajuti nõukogude korda Eestis ja Armeenias, hõlpsasti arusaadavasse (pildi)keelde, rääkides Eesti puhul okupatsioonist kui koduvägivallast ja Armeenia puhul kui kasulikust äritehingust, kuigi mitte kõige võrdsemate partnerite vahel.

Nõukogude Liidu lagunemist markeeritakse „Elenas“ võrdluses Spitaki maavärinaga, mis leidis aset 7. detsembril 1988 ja mille tagajärjed olid Armeenia jaoks katastroofilised.⁶ Maavärin halvas suuresti tegevuse mitmes Armeenia piirkonnas ja hävitas umbes 40% töötlevast tööstusest – seda ajahetkel, mil iseseisvumine oli

⁶ Maavärinas tugevusega 7.0 Richteri skaalal hukkus üle 25 000 inimese, hävines üle 2200 ehitise, jättes peavarjuta üle 530 000 inimese (Hadijan 1992: 5; Melkumyan 2000: 297).

saabumas ning majanduslikud reformid tulekul (Melkumyan 2000: 297–298). Nõukogude Liitu võrreldakse monumendiga, mis seisab ebakindlal alusel ja mille kokkukukkumiseks piisab vähesest: „[...] ka imperium ise ei paistnud olevat mitte üksnes monumentaalne, vaid ka väga tugev ja keegi ei osanud aimatagi, et piisab kerigest maa-alusest tõukest, ja ta variseb kokku nagu Spitaki (otsekui) kivi- ja betoonhooned [...]“ (H 78). Spitaki ebakvaliteetsetest materjalidest ehitatud majad (Hadijan 1992: 7) sümboliseerivad siin NSV Liidus toimuva näilisust ja valelikkust – kena fassaadi taga valitses tühjus ja korralagedus. Samas tähendab autor kriitiliselt, et uus maailm sündis paljude jaoks läbi katastroofi ning traumaatilise kogemuse, sest paljude inimeste jaoks kadus üleöö stabiilne, korrastatud elu: „Jah, surnuks ei litsunud lagunev imperium peaaegu kedagi, aga muljuda, ja üpris kõvasti muljuda, said paljud [...]“ (H 78).

Esile tuleb tõsta ka Markosjan-Käsperi kriitilist suhtumist uue, turumajandusliku ühiskonnakorra liiga kiireesse kehtestamisse, mis väljendab ka paljude mitte-eestlaste suhtumist. Nagu märgib Andu Rämmer (2017: 46), avaldusid kogu siirdeaja vältel selles suhtes „süsteematailised erinevused eestlaste ja eestivenelaste hoiakutes. Suurimad (30%) olidki need siirdeaja alguses, kui individuaalset vastutust väärtustavad eestlased vaatasid tulevikku suure optimismiga, rohkem riigi abile lootvad eestivenelased aga palju murelikumalt.“ Need erisused pärast reforme siiski mõnevõrra ühtlustusid (Rämmer 2017: 78). „Elenas“ sümboliseerib 1992. a. rahareform eriti selgelt uue aja väärtusi: paindlikkust ja konkurentsivalmidust, mida paljud, eriti vanema põlvkonna esindajad, ei suutnudki omaks võtta. Markosjan-Käsper kasutab selle olukorra illustreerimiseks spordi-metafoori ja kujutab tollaegset ühiskonda kui ebavõrdsete osavõtjatega võidujooksu: „[...] kärgatas rahareform. Ühe tunniga likvideeriti kõik hoiused kui selline ja poolteist miljonit inimest alustas reibast võidujooksu parema tuleviku suunas. Stardijoonele käsutati ka Helena ja Olev. Liidrite hulka neil jõuda ei õnnestunud“ (H 98). Autor näitab siin kujukalt, kuidas 1990. aastatel tekkis olukord, mil inimesed, kes olid harjunud teatavat laadi võrdsusega, ühtäkki halvemalt

positsioonilt startima pidid – seda sõltumata rahvusest. Võidujooksu käigus muutub ka inimeste meelelaad: vaimsete väärtuste üle hakavad domineerima uue ühiskonna hingetus ja kasumile orienteeritud, konsumeristlik hoiak – sestap ongi uus ühiskond „[...] koos konverteeritava valuuta sünniga riiki paiskunud plastmassparadiis televiisorite, videomagnetofonide, külmkappide, aknaraamide, pesumasinate, fotoaparaatide ja paljude teiste materiaalsete hüvede näol, mida enamik inimesi, nagu pole raske taibata, eelistas mittemateriaalsetele, sealhulgas ka tervisele“ (H 99).⁷ Markosjan-Käsper kirjeldab olukorda, mida Piotr Sztompka (2004: 162) nimetab „kultuuriliseks globaliseerumiseks“ ja mille jaoks kasutati erinevates postkommunistlikes ühiskondades negatiivselt konnoteeritud mõisteid, nagu „amerikaniseerumine“ või „mcdonaldiseerumine“. Autor esindab siin selgelt globaliseerumiskriitilist hoiakut ning näitab, et taoline ühtlustumine toimus kõikides endise idabloki riikides. Selleks kasutab ta väga drastilist pilti, võrreldes taasiseseisvunud riike prostituutidega: „Te ju teate, lugeja, et nii Eesti kui ka teised verivärsked postnõukogude riigid, sovettide eestkoste alt vabanenud Ida-Euroopa ja tol armsal õhina ja ootamatu naiivsuse perioodil isegi Venemaa ise, olid rõõmuga valmis heitma selili ja laskma enda peale musklilise, tähtede ja triipudega ehitud ning dollareid pungil taskutega Ameerika onu“ (H 97). Seega, endiste kommunistlike riikide ideoloogiline sõltuvus Nõukogude Liidust asendus uue, majandusliku sõltuvusega arenenud lääneriikidest. Tulles tagasi eelpool analüüsitud koduvägivalla metafoori juurde, võime siinkohal öelda, et ka siin on tegu vägivaldse suhtega, kus üks pool kasutab teist ära, surudes teda majanduslikku sõltuvusse. Väga kiirete ja valulike ühiskondlik-kultuuriliste muudatuste varjus peituvadki vähemalt osaliselt nn „ostalgia“ (nõukogude aja kui stabiilse eluperioodi tagaigatsemine, vaatamata toonastele probleemidele) tekkimise põhjused (Keshishian, Harutyunyan 2013: 376; Jõesalu 2017: 32–34).

⁷ Vaimsete väärtuste hääbumist siirdeaegses ühiskonnas, kus ellu jäävad need, kes on nõus „täitma uusi reegleid ja uute isandate tujusid“ (Kivirähk 2013: 268) tematiseerib ka Mihkel Mutt oma 2012. a. ilmunud romaanis „Kooparahvas läheb ajalukku“.

Argielu, oma keel ja omaruum

Ent siirdeajal ei tegeletud vaid ajaloolise taaga ning kaasaegsete sündmuste mõtestamisega. Rääkides siirdeaegsest argielust Eestis, meenub sageli nõukogude aja lõpp, mida seostatakse tühjade polettide, talongide, toidukriisi, kuritegevuse kasvu, kütmata korterite, inflatsiooni ja sellele järgnenud ülikiire hinnatõusuga. Siiski hakkas enamuse inimeste elujärg pärast 1992. aasta rahareformi paranema (Lauristin, Vihalemm 1998: 694–696). Armeeniat vapustas aga siire rängemalt, sest uude ühiskonda üleminek juhtus samal ajal, kui oli vaja tegeleda Spitaki maavärina tagajärgedega ning Karabahhi konfliktiga (alates 1988). Siirdeaega, kui majandus kukkus kokku, kuritegevus ja korrupsioon lokkasid ja väljaränne muutus massiliseks, tajuti kui pidevalt kasvavat ohtu elementaarsele kindlustundele (Keshishian, Harutyunyan 2013: 373).

Ka Markosjan-Käsperi raamatutes jääb esmalt silma majandusliku viletsuse motiiv. Eriti „Penelopa“ valitseb permanentne puudus kõigest, sh toidust ja muust esmavajalikust. Läbivalt kirjeldatakse, kuidas Penelopa mõtleb isuäratavatest roogadest, mida aastate eest söödi, aga mis on hetkel kättesaamatud, sest maksavad liiga palju või pole tooraineid, millest neid valmistada. Piisab vaid heast toidulõhnast, kui mälestused toitudest elavnevad: „Prošjani tänav lõhnas šašlõki ja kebabi järele, üle kõrgete kivimüüride [...] voogas meeleliselt väänlev ja üksikuid jalutajaid ümbritsev sinakas suits, mis Penelopa ninasõõrmetega vaid vaevu kokku puutudes tekitas ta mitte just kõige täidetumas kõhus tõelise mässu. Reetur! Kes muu toob näljase naisterahva mahlast nõrguvate, rohmaka varda otsa aetud punaste lihatükkide ja peenikeste, piklike kebabitükkide maailma [...]“ (P 82–83).

Romaanis joonistub välja ka terav kontrast uusrikaste ja tavainimeste vahel. Uusrikkust kehastab Penelopa kunagine austaja Edgar, kellest on saanud Kaliningradis ärimees, Mercedese, oma firma ja eralennuki omanik – vähemalt nii ta väidab (P 87). Seetõttu pole tal keeruline välja teha luksuslik lõuna kallis restoranis (P 85), samas

kui Penelopa ei saa endale midagi lubada, sest „tal polnud nagunii üleliigset raha, ausalt öeldes polnud tal üldse mingit raha, sealhulgas üleliigset“ (P 119). Väga pragmaatiliselt soovitab sõbranna Kara tal unustada oma suur armastus Armén ja minna Edgariga, kel on pakkuda „[...] normaalset elu. Küte, gaas, soe vesi, Mercedes ...“ (P 144). Edgar kehastab seega ühiskonnakihti, keda Eestis nimetati „võitjate põlvkonnaks“ ja kelle edu kujutati meedias just erinevate materiaalse elu sümbolite (auto, maja, reisid jne) kaudu (Toomere 2002: 27–32).

Lisaks majanduslikele vajakajäämistele iseloomustab Markosjan-Käsperi romaanide peategelaste kodust elu pidetus, juurtetus, ebakindlus tuleviku ees ja nn „omaruumi“ puudumine. Omaruumi all mõistetakse siin identiteeti loovat kodust ruumi, kus „tuttavlikkuse tunne tuleneb ruumi ja keha intiimsest kombinatsioonist“ (Annus 2019: 257) ja kus erilist rolli mängivad positiivsed suhted nende inimestega, kellega seda ruumi jagatakse (Annus 2019: 257). Sellist kodu ei ole kummagi romaani kangelannal. Penelopa elab vanemate juures Jerevani kortermajas, kus pole kütet ja sooja vett ja kus elektrit antakse loetud tundideks päevas (P 14–17). Romaani raamistuseks ongi päev, mille vältel Penelopa väisab oma tuttavaid ja sugulasi Jerevanis, eesmärgiga nende juures ennast üle tüki aja puhtaks pesta. Seega võib kangelanna kodulinn selles romaanis tunduda kõledavõitu mitte-kohana (Luks 2014: 739), ent teekond läbi Jerevani sümboliseerib ühtlasi Penelopa enesearengut, protsessi, mille lõpuks ta oma (vaimsesse) koju jõuab (Белобровцева 2018b: 10).

„Elena“ peategelase jaoks seostub romaani alguses kodu mitte koha, vaid suhetega. Samas ei õnnestu tal Armeenias luua toimivat abielusuhet ning tema kodud sisustab peamiselt isa. Ent ka Tallinnas pole tal „oma“ kodu. Kuigi uus abielu on õnnelik ja uus korter asub „kõige prestiižikamas kohas, paari sammu kaugusel Raekoja platsist“ (H 73), ei teki ka selles omaruumi, sest see kodu on pigem ämmaga peetavate (kultuuriliste) sõdade tanner: ämm võõrustab kodus arvukaid külalisi, evib täiesti erinevaid arusaamu koristamisest ja

kritiseerib miniat kui teise kultuuri esindajat (H 84–86). Vaatamata arvukatele tülidele, valitseb selles kodus siiski teatav rahu, „mitte millekski kohustav sõbralik lobisemine igasuguse südamlikkuse raasuta“ (H 87). Olukord muutub, kui silmapiirile ilmub „korteriküsimus“ (H 107)⁸, s.t jõustub restitutsiooniseadus, mille rakendamist käsitleti kui kunagise õigluse taastamist, ent mida paljud tajusid kui riigipoolset ebaõiglust (Jõesalu 2017: 14). Pere on sunnitud vanalinna korterist loobuma ja kolima Lasnamäele, ühte „armetutest paneelmajadest“ (H 110). Kuigi ämm tajub seda allakäigu ja ebaõiglusena (peegeldades paljude samasse olukorda sattunud eestlaste tundeid), on Olev üpris rahul, sest uues korteris pole ta üürnik, vaid omanik – staatus, mille poole taasiseseisvunud Eestis paljud püüdsid. Ka Elena tunneb end uues kodus hästi. Ent ka see kodu kaob, kuna Olev võtab oma filmiprojekti realiseerimiseks korteri peale laenu: hubasena tundunud omaruumist saab „ängistav Lasnamäe arutult laiali loobitud majadega“ (H 133), mis enam kohana ega „omaruumina“ ei toimi.

Omaruumiga seostub ka oma keel, mis on nii eestlaste kui armeenlaste puhul väga tugev osa (rahvuslikust) identiteedist. Keele teemat lahatakse romaanides põhjalikult, tuues välja põhimõttelised erinevused Eesti ja Armeenia vahel. Eestis moodustasid venekeelne ja kohalik elanikkond vaevu kokku puutuvad kultuuriruumid, mistõttu puudus ka motivatsioon eesti keele õppimiseks (Annus 2019: 228). Eesti 1995. a. keeleseadust, mis tühistas vene keele eristaatuse „rahvastevahelise suhtluse keelena“ ja andis eesti keelele ametliku riigikeele staatuse (vt Keeleseadus 1995), esitatakse „Elenas“ mitteeestlase vaatest kui katkestust ja traumaatilist kogemust, kuna äkitselt tuli hakata rääkima võõras keeles. Samuti kirjeldatakse keeleseaduse mõju kui lakmuspaberit, mis näitab, kuidas nõukogudeaegsete uusasukate ühiskondlik positsioon muutus. Epp Annus (2019: 226) toob välja, et uusasukad olid enne 1991. a. eelistatud

⁸ Viide Mihhail Bulgakovi „Meistrile ja Margaritale“. Kirjanduslike seoste kohta nendes romaanides vt Heero 2020: 112–115.

positsioonis, neile oli „ette antud tõlgendusmudel, kuidas mõtestada oma kultuurikogemust nõukogude ideoloogia diskursiivsel väljal“. Seetõttu tajuti end kui kõrgema võimu ja ülimusliku kultuuri esindajaid, võttes mõneti omaks nn „koloniseerija positsiooni“ (Annus 2019: 224). Ka Markosjan-Käsper kasutab siin kontekstis ideed Nõukogude Liidust kui impeeriumist ja selgitab selle näite varal, miks teatud osa uusasukatest ei pidanud (ja ei pea senini) vajalikuks eesti keelt õppida: „Kolmandaks, hea lugeja, kui provintslane kolis Rooma, siis loomulikult oodati temalt, et ta järgiks impeeriumi kombeid, – kuid kes sõandas nõuda impeeriumi kaugemasse nurka sattunud roomlaselt, et ta elaks kaldealaste tavade järgi? Impeeriumiteadvus on palju vastupidavam kui impeeriumid ise“ (H 95–96). Seega, keeleseadus oli eestlaste jaoks jälle üks võimalik „tasumise tund“, eriti võttes arvesse, et kogu okupatsiooniaja vältel vene keelt omaks ei võetud, püüdes „okupantide“ keelt vältida, demonstreerides sundolukorras kõike muud kui kõrgstiili, ka mitte enam-vähem ladusat kõnekeelt, mis oli veider, sest vene keelt oli koolis õpetatud juba pool sajandit. Vaevalt, et eestlastel jäi puudu andest, pigem oli siin tegu sisemise sabotaažiga [...]“⁹ (H 97).

Samas saame „Penelopast“ teada, et peategelane ja tema õde suhtlevad omavahel vene, aga vanematega armeenia keeles (P 218). Siit nähtub fakt, et Armeenias oli suhtumine vene keelde pragmaatiline, eelkõige seetõttu, et vene kooli lõputunnistus ja vene keele vaba valdamine pakkusid paremaid karjäärivõimalusi (Grenoble 2003: 122–123). Vene keel oli seega paljude jaoks kunstide, kultuuri, hariduse keel. Ka Elena on õppinud Jerevanis venekeelses koolis ja tema jaoks on vene keel kirjanduse, intellektuaalsete mõtiskluste, tema „oma“ keel (H 106), armeenia keelt seevastu aga tajub ta suulise kõnekeelena (Markosjan-Käsper 2006: 69). Seega tekkis Armeenias kahe keele „hübriid“ (P 218), omapärane „mikstuur, milles

⁹ Vene keelt ei saadud koolides selgeks siiski eelkõige seetõttu, et erinevused eesti ja vene keele vahel on väga suured, eriti mis puudutab grammatikat ja foneetikat. Siin viidatud „sisemise sabotaaži“ näol on tegemist pigem reaktsiooniga vene keele õpetamise ideologiseeritusele ning riigipoolsele sunnile seda õppida (Pilve 2013; Tomusk 2018).

rääkis pool Jerevani“ (P 216).¹⁰ Siiski tuleb rõhutada, et armeenlaste pikaajaline kirjandustraditsioon, armeeniakeelne kõrgharidus ja tugev rahvusteadvus olid need faktorid, miks jäi vene keele mõju armeenia kultuurile siiski pigem väikseks ja vene keelest ei saanud armeenia identiteedi osa (Rabanus, Barseghyan 2015: 24–25; Heero 2020: 101). Seega võib väita, et vene keel on Markosjan-Käsperi teostes ühe kadunud maailma ja selle kultuuri eneseväljenduskeel, sümboliseerides pöördumatult kaotsi läinud ajajärku.

Kokkuvõtteks

Siirdeaega kujutatakse Gohar Markosjan-Käsperi romaanides „Penelopa“ ja „Elena“ kui karmi aega, mis on täidetud igapäevase võitlusega. Ühelt poolt on see võitlus majanduslike ja olmeprobleemidega. Teiselt poolt tuleb tegeleda nii leinaga, mille on esile kutsunud ühe maailma kokkuvarisemine, kui ka teise maailma kohati traumaatilisel valusa sündimise tagajärgedega. Uus ajajärk pakub võimalusi kõneleda ränkadest minevikukogemustest otsesõnu. Samas on see aeg, mis muutis radikaalselt inimeste elu ning jättis kauaks varju need, kes ei suutnud uues ühiskonnas olla kohet edukad. Kuigi siirdeajast on möödunud palju aastaid, pole siiski paljud tol ajal alguse saanud probleemid lõplikku lahendust leidnud. Gohar Markosjan-Käsperi romaanid „Penelopa“ ja „Elena“ näitavad, kuidas nendega toime tulla pere, sõprade, kunsti ja kultuuri abil. Penelopa leiab tuge raamatutest ja mälestusesemetest oma vanematekodus (P 382–388), Elena pöördub tagasi Jerevani ning on õnnelik taasleitnud perekondliku tugivõrgustiku üle (H 143). Seega räägivad need raamatud mitte ainult ühiskondlik-ajaloolistest valupunktidest, vaid ka inimese vaimujõust, vastupidavusest ja tarkusest.

¹⁰ 1989. a. märkis 60,6% armeenlastest, et vene keel oli nende teine keel (Grenoble 2003: 135).

KIRJANDUS

- Alenius, Kari 2016. The People's Expectations of Good Governance in German-occupied Estonia, 1941–1944. – *Revista Română de Studii Baltice și Nordice*, 2, 25–46.
- Annus, Epp 2019. *Sotskolonialism Eesti NSV-s. Võim, kultuur, argielu*. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Артемьев, Максим 2018. Кросс-культурное взаимодействие в творчестве Г. Маркосян-Каспер. – Чтения памяти Гоар Маркосян-Каспер. 16 марта 2018 г.: сборник докладов. Изд. Александр Данилевский. Таллин: EVK MTÜ, 14–19.
- Assmann, Aleida 2013. *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*. München: C.H. Beck.
- Assmann, Aleida 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajalooliitika*. Tlk Mari Tarvas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Assmann, Jan 1988. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. – *Kultur und Gedächtnis*. Hrsg. Jan Assmann, Tonio Hölscher. Frankfurt: Suhrkamp, 9–19.
- Belobrovtsseva, Irina 2018a. Vene kirjandus Eestis: eile ja täna. – *Looming* 1, 102–121.
- Белобровцева, Ирина 2018b. Писательница и писатель Гоар. – Чтения памяти Гоар Маркосян-Каспер. 16 марта 2018 г.: сборник докладов. Изд. Александр Данилевский. Таллин: EVK MTÜ, 7–13.
- Brandt, Bettina 2009. *Germania in Armor: The Female Representation of an Endangered German Nation. – Women and Death 2. Warlike Woman in the German Literary and Cultural Imagination since 1500*. Eds. Sarah Colvin, Helen Watanabe-O'Kelly. Rochester, New York: Camden House, 86–126.
- Brüggemann, Karsten 2015. „One Day We Will Win Anyway”. The „Singing Revolution“ in the Soviet Baltic Republics. – *The Revolutions of 1989. A Handbook*. Eds. Wolfgang Mueller, Michael Gehler, Arnold Suppan. Wien: ÖAW, 221–246.
- Ehala, Martin 2009. Etnogenees Eestis. – *Acta Politica* 3, 65–87.
- Gehler, Michael 2016. Vom Glanz und Elend der Revolutionen. Die Umstürze in Mittel- und Osteuropa 1989 mit Blick auf die Jahre 2001 und 2011. – *Welthistorische Zäsuren 1989 – 2001 – 2011*. Hrsg. Michael

- Corsten, Michael Gehler, Marianne Kneuer. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 37–66.
- Grenoble, Lenore A. 2003. *Language Policy in the Soviet Union*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers.
- Grigoryan, Elen; Margaryan, Sona 2018. *Memory Politics: The Post-Soviet Memory Landscape in Yerevan*. – Caucasus Edition. *Journal of Conflict Transformation*. <https://caucasusedition.net/memory-politics-the-post-soviet-memory-landscape-in-yerevan/> (14.06.21).
- Hadijan, A. H. 1992. *The Spitak, Armenia Earthquake. Why so much Destruction?* – *Earthquake Engineering, Tenth World Conference*. Rotterdam, 5–10.
- Hawkins, Catherine A.; Knox, Karen S. 2014. *Gender Violence and Discrimination in Russia: Learning from an American–Russian Partnership*. – *International Social Work* 57/5, 511–522.
- Heero, Aigi 2020. *Über die Mehrsprachigkeit in den Romanen von Gohar Markosjan-Käsper*. – *Mehrsprachigkeit und das Politische. Interferenzen in zeitgenössischer deutschsprachigen und baltischer Literatur*. Hrsg. Marko Pajević. Tübingen: Narr Francke Attempto, 99–119.
- History of Armenia*. <https://www.britannica.com/topic/history-of-Armenia> (10.06.21).
- Jureit, Ulrike; Schneider, Christian 2010. *Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Jõe, Heili 2002. *Õiged valikud üleminekuühiskonnas: mis tagas edu võitjate põlvkonnale*. – *Trepist alla ja üles: edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*. Toim. Ellu Saar. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 37–58.
- Jõesalu, Kirsti 2017. *Dynamics and Tensions of Remembrance in Post-Soviet Estonia: Late Socialism in the Making*. *Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuensis* 6. Tartu: University of Tartu Press.
- Katus, Kalev; Puur, Allan; Põldma, Asta 2002. *Eesti põlvkondlik rahvastikuareng*. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
- Keeleseadus* 1995. Riigi Teataja I, 23, 334. <https://www.riigiteataja.ee/akt/28746> (10.12.2021).
- Keshishian, Flora; Harutyunyan, Lilit 2013. *Culture and Post-Soviet Transitions: A Pilot Study in the Republic of Armenian*. – *International Journal of Politics, Culture, and Society* 26, 369–392.

- Khatchvani, Tinatin 2015. *The Impact of Gender-Related Stereotypes on Intimate Partner Violence in the South Caucasus. Comparative Study of Azerbaijan, Georgia and Armenia*. Degree Project in Criminology. Malmö: University of Malmö.
- Kivirähk, Andrus 2013. Vana kuld. – *Looming* 2, 266–269.
- Kotjuh, Igor 2012. Eesti venekeelne kirjandus: kas osa eesti või vene kirjandusest? – *Keel ja Kirjandus* 2, 134–139.
- Laanes, Eneken 2021. *Born Translated Memories: Transcultural Memorial Forms, Domestication and Foreignisation*. – *Memory Studies* 14, 1, 41–57.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter 1998. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi (1). – *Akadeemia* 10, 4, 675–701.
- Lehmann, Maike 2015. *Apricot Socialism: The National Past, the Soviet Project, and the Imagining of Community in Late Soviet Armenia*. – *Slavic Review* 74, 1, 9–31.
- Liivoja, Rain 2013. *Competing Histories: Soviet War Crimes in the Baltic States*. – *The Hidden Histories of War Crimes Trials*. Eds. Kevin Jon Heller, Gerry Simpson. Oxford: Oxford University Press, 248–266.
- Luks, Leo 2014. Eesti kirjanduse kadunud kodu. – *Keel ja Kirjandus* 10, 729–748.
- Maripuu, Meelis 2001. Eesti juutide holokaust ja eestlased. – *Vikerkaar* 8/9, 135–146.
- Maripuu, Meelis 2006. *Execution of Estonian Jews in Local Detention Institutions in 1941–1942*. – *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Eds. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 651–662.
- Markosjan-Kasper, Gohar 2002. *Penelope, die Listenreiche*. Übers. Gabriele Leupold. Berlin: Rowolt. [P]
- Markosjan-Käsper, Gohar 2003. *Helena*. Tlk Kalle Käsper. Tallinn: Faatum. [H]
- Markosjan-Käsper, Gohar 2006. *Teekond säravatele tippudele*. Tlk Kalle Käsper. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Маркосян-Каспер, Гоар 2014a. Пенелопа. <http://www.markosjankasper.com/romany/penelopa-8/> (01.07.2021).

- Маркосян-Каспер, Гоар 2014b. Елена. <http://www.markosjankasper.com/romany/elena-2/> (01.07.2021).
- Martinez, Francisco 2018. *Remains of the Soviet Past in Estonia. An Anthropology of Forgetting, Repair and Urban Traces*. London: UCL Press.
- Melkumyan, Mikael 2000. Ten Years After the 1988 Spitak Earthquake: Reconstruction and New Lines of Earthquake Engineering Development in Armenia. – *Earthquake Hazard and Seismic Risk Reduction*. Eds. Serguei Balassanian, Armando Cisternas, Mikael Melkumyan. Dordrecht: Springer, 294–300.
- Mertelsmann, Olaf; Rahi-Tamm, Aigi 2008. Cleansing and Compromise. The Estonian SSR in 1944–1945. – *Cahiers du monde russe* 49, 2/3, 319–340.
- Nurmis, Kristo 2013. Eesti ja eestlane Saksa okupatsiooni aegsetel propagandaplakatil, 1941–1944. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 22, 30–71.
- Pilve, Eli 2013. Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991. – *Tuna* 3, 82–100.
- Rabanus, Stefan; Barseghyan, Haykanush 2015. Language Choice and Identity in Post-Soviet Armenia. – *Linguistic Construction of Ethnic Borders*. Eds. Peter Rosenberg, Konstanze Jungbluth, Dagna Zinkhan Rhobodes. Frankfurt a.M., Berlin, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 13–32.
- Ruutsoo Rein 2002. Võimu vaimust ja vaimu võimust. – *Riigikogu Toimetised* 5, 13–23.
- Rämmer, Andu 2017. Sotsiaalse tunnetuse muutused Eesti siirdeühiskonna kontekstis. *Dissertationes sociologicae Universitatis Tartuensis* 16. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sztompka, Piotr 2004. The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies. – *Cultural Trauma and Collective Identity*. Eds. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka. Berkeley: University of California Press, 155–195.
- Šmidchens, Guntis 2013. *The Power of Song. Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution*. *New Directions in Scandinavian Studies*. Seattle: University of Washington Press.
- Tannberg, Tõnu; Tarvel, Enn 2006. Documents on the Soviet Military Occupation of Estonia in 1940. – *Trames. A Journal of the Humanities and Social Sciences* 10, 1, 81–95.

- Tomusk, Ilmar 2018. Kas rahvuskeelte koht on jälle ajaloo prügikastis? 1978. aasta NLKP Keskkomitee määrus ja mida on meil sellest õppida. – Sirp 22.06.
- Toomere, Tuuli 2002. Personaalse edu kujutamine Eesti ajakirjanduses. – Trepist alla ja üles: edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis. Toim. Ellu Saar. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 15–36.
- Vahre, Lauri 2007. Absurdi impeerium. Tartu: Tammerraamat.
- Velmet, Aro 2010. Balti rahvaste okupeeritud identiteet. – Sirp 05.03.
- Ventsel, Andreas 2016. Rhetorical Transformation in Estonian Political Discourse During World War II. – *Semiotica* 208, 103–131.
- Walkowitz, Rebecca, L. 2015. *Born Translated. The Contemporary Novel in an Age of World Literature*. New York: Columbia University Press.
- Zovickian, Haley *s.a.* Domestic Violence, Poverty, Gender Norms, and the Post-Soviet Landscape in Armenia. – Yerevan State University. Center for Gender and Leadership Studies. <http://www.yasu.am/files/YSU%20DV%20Report%20Zovickian.pdf> (14.06.21).

SUMMARY

PAIN POINTS OF THE TRANSITION ERA IN THE MIRROR OF LITERARY WORKS: GOHAR MARKOSJAN-KÄSPER'S NOVELS "PENELOPA" AND "ELENA"

Gohar Markosjan-Käsper (1949–2015), an Armenian-Estonian writer, is generally considered to be a representative of Estonian Russian-language literature. Her novels "Penelopa" (1998) and "Elena" (2000) deal with a period of transition, when the Soviet Union ceased to exist and the construction of a market-oriented society began. The present study analyses how and with what techniques these novels depict the historical events and everyday life in Estonia and Armenia. The article shows how describing the history of Estonia and Armenia with universal, internationally common motives helps to discuss the Soviet legacy and to understand the traumatic experience of transition from one form of society to another. For example, the Soviet occupation in Estonia is explained with the metaphor of domestic violence and the Estonian monetary reform in 1992 is compared to track racing with unequal participants. At the same time, the sometimes differing experiences of the Estonian and Armenian people are compared.

The transition period is portrayed as a tough time filled with daily struggle. On the one hand, there are economic and domestic problems; on the other hand, the grief caused by the collapse of a familiar world is addressed. The new era also offers opportunities to speak directly about the traumatic experiences of the past such as World War II. Although several years have passed since the transition, many of the problems of this period have not yet been resolved. These novels show that sometimes there is a way to come to terms with the past with the help of art, literature, and, of course, friends and family. Thus, these books speak not only of socio-historical pain points, but also of strength, endurance, and wisdom.

Keywords: Gohar Markosjan-Käsper, Estonia, Armenia, recent history, Soviet Union, collective memory, transition period, Estonian literature in Russian